

הערות ותיקונים על תוספות הרא"ש למסכת נידה מהדורת מוסד הרב קוק

תוספות הרא"ש לרבינו אשר ב"ר יחיאל, מסכת נדה. יו"ל על-פי כתבי-יד בצירוף מבוא, ציוני מקורות, מקבילות, הערות ובאורים מאת הרב ישעיה אלכסנדר שטיינברג. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשס"ז.

פתיחה
הערות כלליות
תיקוני נוסח
סיכום

פתיחה

בשנת תשס"ז נדפס ע"י הוצאת מוסד הרב קוק ע"פ כתבי יד ספר תוספות הרא"ש על מסכת נידה במסגרת המכון להוצאת כתבי ראשונים ואחרונים, ובה קידמו בשלב נוסף את סדרת ספרי התוספות רא"ש שיוצאים לאור על ידם. שמחה רבה היא לבתי המדרשות לקבל לקרבם עוד ספר של קדמונים שנדפס בצורה נוחה ומאירת עיניים בתוספת הערות המסייעות ללומדים להתמצא בסוגיה, ובמיוחד כאשר המהדיר גם עשה עבורנו עבודה של בירור הנוסחאות המצויות בידינו בכתבי יד. ואולם לאחר השבח המגיע להוצאה ולמהדיר שליט"א, נראה שטוב היה עושה המהדיר אילו היה נוקט בכמה צעדים נוספים כדי לשפר את המהדורה, כמפורט להלן. כאמור, אין בהערות הללו כדי למנוע את שמחת הלומדים בספר המשופר והמתוקן הנמצא בידם.

הערות כלליות

המהדיר מציין במבוא (עמ' 13-14) שהוא השתמש בשני כתבי היד הידועים לנו לתוס' הרא"ש על מסכת נדה - כת"י לונדון-מונטיפיורי 68 (להלן: כ"מ. מתוארך למאה הט"ז), וכת"י פרנקפורט דמיין - הספרייה העירונית, QU 17 (להלן: כ"פ. מתוארך למאה הי"ד. דפים 95א-113ב). במסגרת מפעלי הדיגיטציה המבורכים

שעוברים כתיבי היד בשנים האחרונות, נסרק כ"פ לאינטרנט ע"י הספרייה בפרנקפורט, וכל מבקש יכול לצפות בסריקה צבעונית ואיכותית שלו, ואף יכול להורידה למחשבו¹. סריקה זו עמדה לפניי, ועל פיה השווייתי את הנוסח בספר למצוי בכתה"י; אני מודע לעובדה שיתכן שעקב מגבלות הטכנולוגיה בזמן עבודתו של המהדיר עמד לפניו תצלום גרוע של כתב היד, מה שאולי גרם לכמה מהשגות שיוזכרו להלן.

לדברי המהדיר, האלמנה והאחים ראם הדפיסו את תוס' הרא"ש בשולי הגמרא דפוס וילנא על פי כ"מ. לעומת זאת, כ"פ, שלצערנו מכיל את שלושת הפרקים האחרונים של המסכת בלבד (דפים נז ע"ב - עג ע"א) לא עמד לפני המדפיסים בוילנא, ולשמחתנו הרבה נמצאו בו נוסחאות משופרות לרוב. וכאן נדרשת הערה קלה: מכ"פ חסר גם דף אחד בתחילת פרק שמיני, והוא מתחיל מאמצע ד"ה עד שתרגיש בבשרה (דף נז ע"ב, ארבע שורות מסוף עמ' שפו במהד' מוסה"ק, דף 95א בכתה"י, פותח במילים: ואימר ארגשה. לפני כן יש דף ריק). חשוב להודיע עובדה זאת ללומד, כדי שידע שעד נוסח זה לא קיים עד למילים המדוברות.

המהדיר ציין (עמ' 14) כי בתחילת כ"פ (א1-ב94) נעתק החיבור תוס' הרא"ש למסכת כתובות. בשוליו של כ"פ ישנן הגהות, שלדברי המהדיר "לפי דמיון הכתב יתכן שהמעתיק הוא עצמו גם מעיר ההערות או מעתיק ממקור שבו כבר הופיעו ההערות". עוד ציין המהדיר (שם, הע' 18) כי "פעם אחת המעיר ציטט 'מפי מורי נר"ו', ראה הע' 181 בפרק י, וצ"ב". ואולם, ראשית, לענ"ד מעתיק ההערות הוא מעתיק אחר, ואין הכתב של ההערות זהה לכתב שבו נעתק גוף תוס' הרא"ש. ושנית, כבר עמד מהדיר התוס' רא"ש על כתובות² על כך שכותב ההערות היה תלמיד של הרא"ש (ואולי מיעוט ההערות לא שייך לו³), ופעמים רבות הוא מתייחס בכתובות לדברי "מורי נר"ו בפסקים"⁴. ועל אף שכמות ההערות במסכת נידה קטנה באופן ניכר מזו

1 <http://sammlungen.uni-frankfurt.de/mshebr/content/titleinfo/1895468>

2 עמ' 5 (ליד הע' 2), ר' אליהו ליכטנשטיין, מוה"ק, ירושלים תשנ"ט.

3 חלק מההערות הן העתקה של דברי תוס' איברא וראשונים נוספים על המסכת, ויתכן שאותן לא כתב תלמיד הרא"ש.

4 אומנם הערכתו של הרב ליכטנשטיין שכל"פ נעתק עוד בחיי הרא"ש צריכה בדיקה. נראה שהערכה זו מתבססת על כך שהרא"ש מוזכר בהערות של תלמידו בברכת החיים, אך לא מן הנמנע (ואף מסתבר יותר) כי ההערות, שאכן נכתבו בחיי הרא"ש, נעתקו לכל"פ לאחר פטירתו של הרא"ש. אם כן, כאמור, כת"י זה קדום הוא, ונכתב קרוב לתקופת חייו של הרא"ש (שנולד בשנת ה' אלפים לערך, ונפטר בשנת ה' אלפים פ"א, היא שנת 1321 למניינם [סיכום של הביבליוגרפיה לתולדות הרא"ש ותורתו אסף י"מ תא-שמע בכנסת מחקרים שלו, כרך ב פרק ז עמ' 167-168, מוסד ביאליק, ירושלים תשס"ד. בהע' 9 ערך תא-שמע דיון קצר לגבי שנת הולדתו של הרא"ש. ובעניין זה ראה גם במבוא לשו"ת 'זכרון יהודה' לר"י בן הרא"ש עמ' 19 הע' 12, מכון שלמה אומן ומכון ירושלים, תשס"ה. בעניין שנת פטירתו, ראה במבוא לשו"ת 'זכרון יהודה הנ"ל, עמ' 27-28 והע' 59-60. תודה לעורך, הרב יואל קטן שליט"א, שהפנה אותי למבוא לשו"ת 'זכרון יהודה']).

שבכתובות, סביר להניח, או לפחות חובה להזכיר את ההשערה ולבודקה, שגם ההערות על נידה נכתבו ע"י תלמיד הרא"ש. חיזוק לדבר אפשר לקבל מהדברים שנעתקו בהערה הנ"ל, בה מזכיר הכותב את דברי "מורי נר"ו". ואם אכן כך, חשיבות רבה נודעת להגהות אלו.

הערה נוספת - המהדיר לא ציין במבוא מהי דרכו בבחירת הנוסח, אלא רק בהערה 1 בפרק השמיני (כאמור, מפרק זה והלאה מופיע החיבור גם בכ"פ). אמנם הוא הפנה במבוא (הע' 16) להערה זו, אך לענ"ד עדיף היה להקל על הלומד ולכתוב את הדברים במפורש במבוא.

תיקוני נוסח

לצערנו המהדיר לא ניצל כפי הצורך את כתבי היד, ולא ציין את כל התיקונים הנדרשים, ופעמים אפילו גרם לשיבוש בדברי תוס' הרא"ש. זאת בנוסף לכך שיכול היה להגיש ללומד נוסח קריא יותר באמצעות פתיחת ראשי-תיבות⁵.

להלן מובאים ל"ט תיקונים לפרק שמיני - פרק הרואה כתם (דפים נז ע"ב - נט ע"א)⁶. בכל תיקון ציטטתי את המשפט הלקוח ממהד' מוסה"ק, ומולו (אחרי ציון כתי"י) את המשפט המתוקן⁷. את המילים או האותיות שיש לשנות, להחסיר או להוסיף הדגשתי תמיד בשני הצדדים. הסוגריים כולם נעתקו מהמהדורה הנדפסת (גם במקומות שהוספתי מילה - הדגשתי אותה, ולא נתתי בין סוגריים). ציינתי רק נוסחאות מתוקנות יותר מהנדפס (ואפילו אם אין בהן שינוי משמעות אלא רק לשון מתוקנת), וכן נוסחאות המאפשרות הסברים נוספים בדברי הרא"ש או שהן מכריעות בין שני הסברים אפשריים בנוסח הנדפס (ציינתי את הנוסח בכ"פ גם כשהסתפקתי אם הוא מתוקן יותר מהנדפס).

5 ידוע לי שקיימות גישות שונות בין המהדירים אם לפתוח את ראשי התיבות שבכתב היד, אך כמדומני שאין חולק שאפשר ורצוי לפתוח ראשי-תיבות עפ"י כתב יד אחר של אותו חיבור, ובמיוחד אם הוא כתב היד העתיק והמשובח של הקטע הנידון. אציג כאן דוגמא, שכמדומני שיש בה גם להסיר מעט ספק שאולי היה יכול להיווצר אצל הלומדים: בשני מקומות (נז ע"ב ריש ד"ה וקתני עומדת; נח ע"ב ריש ד"ה וכדבריו אנו) כותב הרא"ש דברים בשם "ר"מ"; ההנחה הפשוטה של הלומד היא שמדובר ברבו של הרא"ש, רבינו מאיר מרוטנבורג (המהר"ם). הנחה זו לכאורה מתאמתת באמצעות כ"פ, בו כתוב בשני המקומות: רבי מאיר. ומדוע אם כן לא הקל המהדיר על הלומד ופתח לו את ראשי התיבות? וזאת מבלי להזכיר את הפתיחה הפשוטה של ראשי-תיבות כגון "כה"ג" ל"כהאי גוונא" (לחומרא) אפשר לפתוח ראשי תיבות רק עפ"י כתב היד, ורק במקומות שאין שמץ של ספק כיצד יש לפתוח אותו).

6 בכ"מ מתחיל הפרק בדף 46.

7 תמיד העתקתי גם מילים סמוכות עפ"י הנוסח שבכת"י, גם אם רק מילה אחת נדרשת לתיקון, וגם אם בחלק מהמילים נוסח המהדורה הנדפסת עדיף. כשציינתי רק כת"י אחד (בד"כ כ"פ) הרי זה סימן שנוסח הכתי"י השני דומה או שווה לנדפס.

[נדה נז, ב]

ד"ה עד שתרגיש

1. [עמ' שפן] לפיכך פריך ליה מכל הנך **מתניתין** שיצא - בכת"פ: הילכך פריך ליה מכל הנך **מתני'** שיצא. ואף בכת"מ: **מתני'**.
2. [עמ' שפז] **ואי** מזמן **רחוק** אתא - בכת"פ: **דאי** מזמן **מרובה** אתא.
3. [שם] **א"ה** משני ליה - בכת"פ: **אפי' הכי** משני ליה.

ד"ה עגול טהור

4. [עמ' שפח] **הכי מפרש** לה בשילהי פירקין - בכת"פ: **הכי⁸ מפר'** לה בשילהי פירקין. בכת"מ: **הני מפ'** לה בשילהי פירקין.

ד"ה רוב ימיה

5. [עמ' שפט] ולא **גמירא להאי** פירושא - בכת"פ: ולא **נהיר' לי האי** פירו'. (נמצא שאין מקור לנוסח הנדפס, אלא רק שגגת המהדיר).
6. [שם] דילמא השתא חזאי **על בשרה מגופה אתאי** - בכת"פ המילים המודגשות הן חלק מתחילת הדיבור הבא (אין מקור לנוסח הנדפס).

ד"ה דאם איתא

7. [עמ' שצ] ראה לעיל בתיקון מס' 6.
8. [שם] איבעי לאישתכוחי - בכת"פ: איבעי ליה לאישתכוחי.

ד"ה קתני

9. [שם] אלא משום דפריך מסיפא **דפשיטא** פריך מינה תחילה - בכת"פ: אלא משום דפריך מסיפא **בפשיטות** פריך ממנה תחלה. בכת"מ: אלא משום דפריך מסיפא **דפשיטו'** פרי' מינה תחלה (אין מקור לנוסח הדפוס).

[נח, א]

ד"ה על כתיפה

10. [שם] **וא"ת דילמא** לקולא דוקא - בכת"מ: **תימ'** דוק' לקולא. בכת"פ: **דילמ'** לקולא דוקא.
11. [עמ' שצא] ומקילינן **בה** כדתנן בפירקין, **אין** מחזקינן דם - בכת"פ: ומקילינן **בהו** כדתנן בפירקין **ואי'** מחזקינן דם. בכת"מ: ומקילינן **בהו** כדתנן בפירקי' **אין** מחזקי' דם. (ונמצא שאין בסיס לנוסח "בה" שבדפוס).

8 יתכן שכתוב 'הני', וכדלקמן.

9 הכת"י מטושטש ואיני בטוח בפיענוח האל"ף (אולי כתוב: וכן). ומ"מ אין אות נוספת אחרי הי"ד. ועי' בנדפס (הע' 35*) שצ"ל: אי.

ד"ה עד מקום

12. [שם] ובערוך פי' **כשמעלין** את השוק באנפלאות שיש להם לולאות - בכת"פ: ובערוך פירש **כשנועלין**¹⁰ את השוק באנפליאות שיש בהם לולאות.

ד"ה כשורה

13. [עמ' שצב] **טיפין** מצינן לפרושי - בכת"פ: **וטיפין** טיפין מצינא לפרושי. בכת"מ: **וטיפין** טיפין מצינן לפרושי (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).

ד"ה לענין דינא

14. [שם] שהוא בא להוציא האשה **מביתה** - בכת"פ ובכת"מ: שהוא בא להוציא האשה **מביתו** (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).

[נח, ב]

ד"ה ואין בו

15. [עמ' שצג] שאני **הכא** דהי מינייהו - בכת"פ המילה המודגשת נקרעה קצת, אך ברור שיש בה לפחות עוד שלוש אותיות, או שיש מילה נוספת אחריה.
16. [עמ' שצד] אע"ג דהתחילה [זאת] קודם חברתה - בכת"פ: אע"ג דהתחילה **אחת** קודם חברתה.

ד"ה אין לך

17. [עמ' שצה] אין לך כל מטה ומטה של איש ואשה שאין **בו** כמה טיפי דמים - בכת"פ: אין לך כל מטה ומטה של איש ואשה שאין **בה** כמה טיפי דמים.

ד"ה וכדבריו אנו

18. [שם] פי' ר"מ דבכלל דבריו **דבריהם** - בכת"פ: פי' רבי' מאי' בכלל דבריו **דברינו**. וכן בכת"מ. (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).
19. [שם] ונהי דמוסיפין **לכגריס פשפש** - בכת"פ: ונהי דמוסיפין **עד כפשפש** (אין בסיס לנוסח הדפוס).
20. [שם] ובכלל דבריו **דברינו דגם** אני מודה לדבריו - בכת"פ: ובכלל דבריו **דבריהם**. וגם אני מודה לדבריו. וכן בכת"מ (אין בסיס לנוסח הדפוס).
21. [שם] (**דהיכניה**) [דהרגה] הוי שיעורא כגריס **דתולה** - בכת"פ: דהרגה הוי שיעורא כגריס **ותולה**. בכת"מ: **דהכניה** הוי שיעורא כגריס **דתולה**¹¹.
22. [שם] וכיון שבכלל דבריו **נראין** דברינו **ונראין** דבריו - בכת"פ: וכיון שבכלל דבריו **נראין** דבריו.

10 המהדיר (הע' 44) ציין מסברה שצ"ל: נועלין, ומתברר שהצדק עמו. עוד יש לציין כי סופר כ"מ כתב כמה פעמים את האותיות נו"ן וו"י כמו מ"ם, ויתכן שאף כאן עשה כן, ואז גם בכ"מ כתוב: כשנועלין.

11 נוסח הכלאיים שיצר המהדיר גם לשונו משובשת.

23. [שם] דתנן **דמסכת** אבות - בכת"פ ובכת"מ: דתנן **במס'** אבות. (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).

24. [שם] רואה אני את דברי ר' **אליעזר** בן ערך - בכת"פ: רואה אני את דברי ר' **אלעזר** בן ערך. וכן בכת"מ. (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).

ד"ה עיר שיש

25. [שם] **פירש"י** - בכת"פ: **פי' רבי' שמו'**¹². ואפילו בכת"מ אין הכרעה (ודלא כדפוס): **פיר"ש**.

26. [עמ' שצו] חזירין שהן **מנקרין** באשפה - בכת"פ: חזירים שהם **נוברין**¹³. וכן בכת"מ (אין בסיס לנוסח הדפוס).

27. [שם] אבל אין לומר דלטהרות דוקא קאמר **כשיש** לתלות בחזירים - בכת"פ: אבל אין לומר דלטהרות דוק' קא' **דיש** לתלות בחזירים.

28. [שם] ודוקרת דקאמר **לאותם** שעושים בה טהרות בימי רב נחמן אלא כמו זבזני - בכת"פ: ודוקרת דקאמר **לאו'**¹⁴ שעושין בה טהרות בימי רב נחמן אלא כמו זבזני.

29. [שם] (הן) טמאין דלאו - גם בכת"מ לא כתוב "הן", כתובה שם אות קו"ף וסומנה ע"י הסופר למחיקה לאחר שגילה את טעותו, ובעצם אין עד נוסח בו נכתב "הן".

30. [שם] וכיון דתלינן לטהרות **לחזירים** [בחזירים] כ"ש לבעלה - בכת"מ ובדפוס כתוב: לחזירי'. והמהדיר תיקן עפ"י כי"פ: "בחזירים", ושכח להקיף את הנוסח שבכת"מ ובדפוס בסוגריים עגולים.

[נט, א]

ד"ה טיפי דמים

31. [שם] טיפי דמים **למטה** פרש"י - בכת"פ ובכת"מ: טיפי דמים **ולמטה** פרש"י (אין בסיס לנוסח הדפוס).

32. [שם] אלמא עד **ולא** עד בכלל - בכת"פ: אלמ' עד ועד בכלל.

33. [שם] (**טפי למעלה גדולים ולמטה קטנים**) [טיפה גדולה למעלה וטיפה קטנה למטה] - הנוסח המוקף בסוגריים עגולות הוא טעות המדפיסים, וגם בכת"מ הנוסח שווה לחלוטין לזה שבכת"פ שהובא בסוגריים מרובעים. כמו כן, עפ"י שני כתה"י יש למחוק את האות ו"ו שבתחילת המילה "וטיפה".

12 המהדיר (הע' 66) ציין מסברה שצ"ל כך, וגם כאן דבריו מקבלים אישור מכי"פ.

13 בשולי הכת"י יש תיקון נוסח מאוחר (שאינו קשור לתלמיד הרא"ש) שאיני מצליח לפענח אותו בתצלום שמופיע לפניי. נראה שהסימון מופיע בין המילים הללו, והמגיה רצה להוסיף מילה ביניהן וגם את האות שי"ן בתחילת המילה הבאה.

14 בכי"מ נראה שכתוב: לאו תם.

34. [שם] ותו **מאי** אלימא הך ברייתא - בכת"פ: ותו **מי** אלימא הך ברית'. וכן בכת"מ. (ונמצא שאין בסיס לנוסח הדפוס).
35. [עמ' שצז] ופליגי **בהאי** עד ועד בכלל או לא - בכת"פ: ופליגי **בהאי** עד ועד בכלל אי לא.

ד"ה מאי לאו

36. [שם] ולא תלינן כתם התחתון שהוא גדול יותר מכגריס **העליון** - בכת"פ: ולא תלינן כתם התחתון שהוא גדול יותר מכגריס **בעליון**.

ד"ה נתעסקה בכגריס

37. [עמ' שצח] מיבעיא ליה אי **מטמיא** לה - בכת"פ: מיבעיא ליה אי **מטהרינן** לה.
38. [שם] נתעסקה בפחות מכגריס ונמצא **עליו** כגריס ועוד - בכת"פ: נתעסקה בפחות מכגריס ונמצא **עליה** כגריס ועוד.

ד"ה ת"ש כתם

39. [שם - עמ' שצט] בדיבור זה כתוב שלוש פעמים בנדפס: ר' **אליעזר** - בכת"פ: ר' **אלעזר**.

סיכום

כאמור, שמחה גדולה היא לראות ספר משופר ומתוקן מונח לפני הלומדים, וכך אנו שמחים לראות את תוס' הרא"ש על מסכת נידה בהוצאת מוסה"ק, ועל כך לא נחסוך שבח ותודה למהדיר ולמו"ל. אולם בדיקה חוזרת של כתב היד גילתה שיש עוד מה לתקן (אם כי חלק גדול מהתיקונים אין בהם שינוי תוכן ממשי), וטוב יעשו אם יגיהו שוב את שאר החיבור עפ"י כתב היד. ובכלל, עולה מהדברים תמריץ לעוסקים במלאכת הקודש להתאמץ מאוד להוציא מתחת ידם מעשה מתוקן ככל האפשר, ובמיוחד בתחומים שאין ללומד המצוי בבתי המדרשות יכולת לבדוק אחריהם, כדוגמת שינויי הנוסח מכתב-יד; חשוב יותר להשקיע בניפוי הנוסח מאשר בכתיבת הערות וביאורים, והרי לעיתים גופי תורה תלויים בדבר, ושבתא כיון דעל על ח"ו. ואכן המלאכה אינה קלה ואינה פשוטה; ויהי רצון שנזכה כולנו שלא תצא תקלה מתחת ידינו.